

Михайло Грушевський
Київ

ПРО УКРАЇНСЬКУ ІСТОРІОГРАФІЮ XVIII СТОЛІТТЯ. КІЛЬКА РОЗДУМІВ

Останніми роками мені доводилось багато часу присвятити вивченню пам'яток української історіографії XVII-XVIII століть в аспекті історичному та історико-літературному і, не відкладаючи до слушного часу, щоб викласти повністю наслідки своєї праці, я хочу поділитися покищо деякими загальними міркуваннями і побажаннями в цій царині.

Був час, коли пам'ятки української історіографії XVIII ст., так звані «козацькі літописи» високо цінували як важливий і достовірний матеріал для дослідження історичних подій, що мали місце на Україні в XVII ст., надто її революції. Серед її джерел історики України на перше місце ставили літописи, спираючись на них, коли з'ясовували і висвітлювали події. Але настав час їхньої критики. Першою була розвінчана «Історія русів», а відтак прийшла черга до літописів Самійла Величка і Григорія Граб'янки. Останнім часом багато втратив із свого колишнього престижу і найнадійніший «Літопис Самовидця». Надто багато де в чому «козацькі літописи» в змалюванні подій XVII століття виявились несаможитливими: вони ґрунтуються на польських літературних джерелах, а в частинах самостійніших — неточні, суб'єктивні, навіть інколи фантастичні. В міру того, як вчені все це виявляли, зменшується зацікавлення цими пам'ятками. В зв'язку з нагромадженням документального матеріалу і мемуарної літератури вони, як історичні джерела для вивчення історичних подій XVII століття, були зараховані до другорядних. Тепер серед історичних документів для дослідження доби, яку вони описують, «козацькі літописи» фігурують скоріше «за старою звичкою», ніж за сучасною їх оцінкою. З огляду на це вчені щодали менше досліджують літописи: старі, незадовільні видання майже не замінені новими, стараннішими; рукописні перекази не привертають уваги; навіть суто дослідницькі зацікавлення лише час від часу були звернені в цей бік. А тимчасом, втрачаючи значення історичних джерел, що відображають події XVII століття, ці твори з точки зору історико-літературної нічого не програвали як пам'ятки сво-

го часу. Навпаки, в міру того, як поглиблювалось дослідження динаміки літературної творчості і ширше — культурного і соціального процесу в Україні в XVIII столітті, питома вага історичних творів згаданої доби ввесь час збільшувалась і зазначена вище зневага до них вела до того, що у вивченні загального культурного процесу в Україні у XVIII столітті почали відчуватись помітні прогалини.

В історико-літературному аспекті пам'ятки української історіографії, звичайно, розглядають серед творів київської школи початку або половини XVIII століття. Їх зараховують до загальної суми творів київської схолястичної літератури, як її різновид. Та це не зовсім правильно, і створює про них у кожному разі, безперечно, неповне, однобоке уявлення. Перед нами не просто підгрупа цієї академічної літератури, а певна літературна течія, яка приходить на зміну творчості академічного духівництва, що відживає і втрачає свою провідну роль — перед нами новий суспільний прошарок, що утворився на іншій соціально-економічній основі. Його творить козацька інтелігенція, славнозвісний «стан військових канцеляристів», що його виховала Київська академія, і які приходять на зміну духовним представникам київської схолястики першої половини XVIII століття і загальноросійським відхиленням її епігонів другої половини: вона готує національне українське відродження XIX століття.

В представників київської вченості попередньої доби, XVI-XVIII століть, у їхньому ставленні до козацтва і його верхів можна помітити незаперечні вагання. Київська ієрархія Теофанового поставлення, а з нею і київська школа часів Йова Борецького і Мелетія Смотрицького своє існування завдячують «Війську Запорізькому»; це змушувало їх не тільки в церковній політиці, але й у літературній творчості якнайповніше рахуватись з його побажаннями і запитам. Ми, справді, й маємо з цього часу кілька характерних і цінних творів київської школи, які написані в дусі ідей козацтва, як, скажімо, «Протестація» 1621 року з її яскравою апологією «Запорізького лицарства», «Вірші» на смерть гетьмана Петра Сагайдачного 1622 року. Навпаки, ставлення польського короля Владислава IV — Петро Могила з товаришами, підкреслюючи свою лояльність стосовно Речі Посполитої, вважали своїм обов'язком якнайвиразніше відмежуватись від козацьких стремлінь. Вони досить яскраво виявили це під час найближчих сутичок козацького війська з урядом Речі Посполитої і навіть під час повстання Богдана Хмельницького залишились на позиції її вірнопідданих, що не мають нічого спільного з бунтівниками-козаками. Після того, як козацтво стало найпершим станом краю, київська ієрархія вимушена була з цим рахуватися. Але вона продовжує залишатись сама собою; у неї політика своя — часом вона збігається з політикою Війська Запорізького, іноді виразно різниться. Тільки після того, як новий соціальний лад помітно зміцнів Київська академія хоче бути під протекторатом нової соціально-політичної верхівки; вперше, здається, під кінець гетьману-

вання Івана Самойловича, не передбачивши його близького падіння, академічне товариство заявляє про своє бажання мати своїм патроном гетьмана Війська Запорізького і служити йому своїми музами.¹ Доба гетьмана Івана Мазепи є кульмінаційним пунктом цього гетьманського меценатства, але тісного, щиросердечного союзу і воно не витворило. А та надзвичайна легкість, з якою представники київської ієрархії і школи за першим помахом згори відреклися від свого покровителя і почали міняти свої панегірики і принизливі компліменти на всяку хулу і прокляття, не могли справити приємного враження на козацьку інтелігенцію.

Академічні кола взагалі не виявляли достатньої чуйности до її настроїв, і не вміли чи не хотіли обслуговувати її потреб, між іншим, і в тому, щоб історично обґрунтувати її соціальні і політичні аспірації. Славнозвісний «Синопис» залишився на всі часи красномовним свідком цілковитої байдужости київських академічних кіл до історичних десидератів козацької старшини: він, як відомо, в усіх своїх виданнях (перше побачило світ у Києві 1674 року — Я.Д.) цілком ігнорував козацтво як явище місцевого історичного життя, як соціальну і політичну формацію і повним мовчанням обійшов його героїчну боротьбу за визволення, сповнену невимовною гордістю її учасників. Але й академічні літератори доби Івана Мазепи не заповнили цієї прогалини. Пильне око Теофана Прокоповича помітило цей неприпустимий недогляд *delictum omissionis* київської школи. В своїй «Риторичі» (кн. VI, гл. 3) він наполягає на потребі присвячувати більше уваги «вітчизняній історії», зокрема її останньому періодові з огляду на тенденційне спотворення її подій польськими письменниками. Але його застереження прозвучали без помітних наслідків серед академічної корпорації. Саме тоді, немов би втративши всяку надію на академічних богословів, беруться за історіографію вихованці Київської академії з-поміж українського *noblesse de la robe* — цього знаменитого «стану військових канцеляристів», що залишилися об'єктом гордощів для пізніших поколінь українських патріотів.

Це писав про них ще за свіжими спогадами Василь Ломиковський, що народився в 1770-х роках: «в Малоросії був перший ступінь служби для кращого і знатнішого козацтва, визначали сіє звання *candidatus omnium dignitatum* (кандидат, гідний всіх чинів)». Потрапляли до цього середовища тільки ті, що мали «достатні докази чесної поведінки і доброї моралі і про здобуту науку в Київській академії; достатне знання граматики, синтаксису, риторики і хоча б першої основи знань філософії, особливо логіки»; в канцелярській же службі «вправлялись дос-

¹ *Панегирик 1686 р.*: Trybut i. w. m. panowi Ianowi Samuyłowiczowi... panu protectorowi, patronowi і т.д.

конало в юриспруденції, камерних науках і военній теорії»; «з їхнього стану виходили всі відомі, великі люди».²

Цей славнозвісний «стан» і береться після падіння Мазепи за занедбану київськими богословами історичну працю, зосереджуючи всю свою увагу не на добі княжої Русі, якою захоплювались останні, а на подіях XVII століття — боротьби козацтва з Польщею. Один із його представників лубенський писар Стефан Савицький, в передмові до своєї «Повісти о козацькій війні с поляками» 1718 року,³ досить виразно виклав мотиви, що спонукали його до цієї праці. До його рук потрапила відома поема Самійла Твардовського «Wojna domowa» і в ній він уперше знайшов до певної міри зв'язаний і повний виклад польсько-українських війн середини XVII століття. Досі йому траплялось чувати тільки усні перекази про те, як Богдан Хмельницький визволив Україну: вони мало його задовольняли, позаяк виходили від людей не дуже поінформованих, а «досконало обізнаних мужів» уже не було серед живих. Познайомившись з подіями за поемою Твардовського, Савицький був здивований, а водночас і засмучений, що ніхто із його співвітчизників, «особливо з духовних чинів», яких не бракувало після визволення з-під Польщі, як і взагалі здібних до цієї справи людей та друкарень, не захотів описати і познайомити своїх земляків за допомогою друкованого слова з історією перемог Богдана Хмельницького «со інним храбрим малоросійським воїнством». Не маючи чогось ліпшого під руками, він вирішив вибрати з поеми Твардовського все конкретне, наявні факти, зміст, відкинувши поетичні прикраси і тенденційні витівки проти повстанців.

Коли в нього визрів цей задум, він не повідомляє; можливо, це був приблизно той самий рік, що його поставив на своїх «Дієвствах презільної брани» Граб'янка — 1710 (всі зазначені дати цих творів досить умовні — не відомо, чи це рік початку праці, остаточного завершення, чи тільки вступної частини). Правдоподібно, бачимо цей же хронологічний момент і на титульній сторінці літопису Величка. Нещастя, яке спіткало дім Василя Кочубея, і його реабілітація після переходу гетьмана Івана Мазепи на бік шведів, спонукали здійснити або прискорити третю аналогічну працю «Сказанія» відставного канцеляриста Самійла Величка. Катастрофа, яка спіткала Мазепу і його прихильників, а за ними й величезну кількість старшини, війська, геть усю поголовну Запорізьку Січ тощо, справді, не могла не спричинитися до могутніх поштовхів для історичної праці козацької інтелігенції. Треба було підняти дух, ослабити занепадницькі настрої, що вже, як свідчать зна-

---

² *Словарь малорусской старины* 1808 р. — Киевская старина 1895, в додатках під словом «канцелярия».

³ Видана була, на жаль, досить недбало в додатках до *Літопису Величка* т. IV, 1864.

мениті записки «Самовидця»,⁴ раніше проявлялися в ній. Слід було нагадати колишню славу, героїчні подвиги, неоціненні послуги, які надало козацтво Росії в боротьбі з її історичним ворогом, позаяк в московських колах старались звинувачувати разом із гетьманом Мазепою і мазепинцями всю Україну в постійних хитаннях і зраді, також вважати скасованими всі угоди з нею, всі обіцянки і зобов'язання. Водночас, позаяк козацькі верхи вже значно зміцніли і перетворились у спадковий, привілейований, землевласницький стан, в їхньому середовищі відчувалась пекуча потреба підвести під свої соціальні і політичні претенсії історичні підстави і обґрунтування. Нагадати, що «замислом і мужеством» саме цієї старшинської верхівки, цих «значних» родів здійснилось визволення краю від національних і релігійних утисків, соціального поневолення, економічного визиску з боку польської шляхти, і вони справедливо претендують на керівну роль, на економічні і соціальні переваги, як спадкоємні провідники «малоросійського воїнства».

Як юридичне оформлення цих переваг висувалась теорія спадкоємства привілеїв землевласницької кляси, що їх узаконив старий шляхетський кодекс цих провінцій Речі Посполитої — «Литовський Статут».⁵ Окремі старшинські роди підшукували собі шляхетських предків, привласнювали шляхетські герби; загалом старшинський стан подає себе юридичним спадкоємцем шляхти цих провінцій, права і привілеї якого відображені в Литовському Статуті XVI століття і пізніших сеймових конституціях. Утворюється легенда, нібито причиною козацьких повстань було порушення прав місцевих православних родів: вони, мовляв, були визнані рівноправними з польськими шляхетськими родами королівськими грамотами, але потім їх позбавила цих прав свавільна польська шляхта. Повстання Хмельницького було протестом проти цих правопорушень, але руїна, яка наступила, не дала змоги українській шляхті-старшині організуватись як станові на основі старих прав і привілеїв. За це взяли пізніше на дозвіллі її нащадки середини XVIII століття, але цю тезу цілком виразно підкреслювали в історичних працях ще на початку століття.

З того, що збереглось з цієї літератури з початку XVIII століття (безперечно, в порівнанні з тим, що від неї дійшло до нас, в дійсності, вона була значно багатшою), ці погляди найяскравіше і найвиразніше обґрунтовані і показані в «Дійствах презільной і от начала поляків

---

⁴ Я зазначив недавно цей занепадницький характер «Самовидця» у статті, яку надруковано в т. I *Трудов Інститута славяноведєния* — «Самовидец Руины».

⁵ На Правобережжі після 1648 року діяли II Литовський Статут 1566 року, а на Лівобережжі — III Литовський Статут 1588 року, водночас і магдебурзьке право, а також головним чином норми українського звичаєвого права.

крвавшой небивалої брани» гадяцького судді, пізніше полковника Григорія Граб'янки.

Очевидно, що цим, між іншим, слід пояснити широку і тривалу популярність його праці: вона панувала в історичній літературі про Україну протягом цілого XVIII століття, аж до появи в світ «Історії русів». Мабуть, з-поміж не тільки тієї історико-політичної літератури, що дійшла до нас, а й всієї взагалі, що поширювалась у цій добі, цей літопис найбільше відповідав потребам старшинського стану. Тому його переробляли, доповнювали, він слугував основою для інших популярних компіляцій і витягів на взірець так званого «Короткого опису Малоросії», що його в російській переробці надрукував Василь Рубан, а в французькій Жан Бенуа Шерер, і, насамкінець, видав його в «Російском магазині» 1793 року Федір Туманський. Не витримав з ним конкуренції «Самовидець» — чіткий у викладі і багатий фактичним матеріалом, але пройнятий критичним, песимістичним ставленням до «презильної брани» XVII століття та її наслідків. Незрівнянно більш художня повість Самійла Величка також, очевидно, не могла в достатній мірі задовольнити читача із старшинського кола і не поширювалась протягом цілого XVIII століття — чи не тому, що автор поставив перед собою мету звеличати на шкоду городовому козацтву Запорізьку Січ, як охоронця справжніх козацьких переказів, а, може, й інших обставин, приміром, великої громіздкості твору, можливо, його пошкодженості (втрачено велику частину історії війн Хмельницького, що трапилась, мабуть, дуже скоро, значно зменшила цінність і зацікавлення першою частиною «Сказання о війні козацькій з поляками»). З погляду літературної естетики друга частина цієї праці «Повіствованія літописная», яка збереглася повністю, заслуговує особливої уваги історика літератури; але Граб'янчине «Дійствія» має право на неменшу увагу, бо тут найяскравіше і найповніше відображено погляди і сподівання своєї кляси і якнайвпливовіший, фундаментальний твір цієї літературної течії, яку можна назвати « л і т е р а т у р о ю к а н ц е л я р и с т і в », зважаючи на те, що ця корпорація задавала тон цій творчості і брала в ній якнайжвавішу участь.

Пульс її особливо чітко починає битися від 1760-х років — в добу Глухівських нарад 1763 року, знаменитої петиції гетьмана і старшини 1764 року, що стала приводом до ліквідації гетьманського правління, наказів депутатам в комісію уложення 1767 року, «Розговора Малоросії з Великоросією», «Короткого описанія козацького українського народу» Петра Симоновського (бл. 1717-1808 рр.), трактатів Григорія Полетики тощо. В історико-політичній і краєзнавчій літературі другої половини XVIII століття, в царині соціальної і побутової сатири вона є панівною течією і готує українське національне відродження XIX століття. Ця її роля мало привертала до себе увагу дослідників і не висвітлена тою мірою, на яку заслуговує; між іншим, й історико-політична література першої половини XVIII століття, що підготувала цю

бурхливу добу 1760-х років не досліджувалась у цьому зв'язку і це дає себе знати.

Візьмемо знову ж таки Граб'яничині «Дійствія», як вихідний твір цієї літератури з-поміж матеріалу, що зберігся, водночас найпопулярніший і найвпливовіший. З огляду на це літопис вимагає найретельнішого дослідження, проте вивчений він дуже слабо, а останнім часом його майже ніхто не досліджував. Причиною була вищезазначена обставина — наприкінці минулого сторіччя його було забраковано як історичне джерело «презильной брани», якій він присвячений. Справді, його автор мало значення надавав історичній точності і повноті фактів. Його настанова суто літературна: він пише за правилами схолястичної риторики, залучаючи історичні факти і поетичні образи як рівноправні мистецькі засоби і надто вільно обходиться із своїм матеріалом. Без докору сумління він складає не тільки промови і діалоги за прикладом своїх клясичних взірців, але й вигадує факти, якщо вони йому потрібні, щоб рельєфніше і яскравіше висловити ідеї, що його захоплюють, хоча у передмові і запевняє читача, що він «нічого не приложив от свого умствования», а зібрав виключно «от достовірних историков написанная і от очевидных свидетелей сказуемая». Просторий диспут Хмельницького з ханом під час його останнього походу в Галичину, створений як наслідування клясичних взірців або модних у тодішній Німеччині і Польщі діалогів різних сучасних йому діячів. Малюнок «ради», що зібралась у Чигирині і всіляких прийнятих на ній дивних ухвал, між іншим, встановлення кордонів України з виходом на Чорне море. Великодушна політика Хмельницького щодо Москви і Польщі, жертвою якої він, зрештою, впав. Промови на раді про наступництво. Повість про отруєння Хмельницького нареченим гетьманової дочки, що його підслали поляки. Всі ці сюжети, якщо не вигадки від початку до кінця самого Граб'янки, що в усякому разі яскраво засвідчені його літературною фантазією. Мета його не стільки інформаційна, скільки емоційна. Він хоче вразити уяву читача найяскравішими матеріалами козацької слави і величним образом безсмертного вождя — втілення цієї слави.

Зри убо, коль єсть храбра і непобіжденна
 Козацька в війні сила — тверда, мужественна!..
 Помнож, Боже, на віки козацькую славу
 І покори під нозі врагів наших главу!
 Да будет всегда плідна Козацькая мати,
 І діти єї в силі всегда процвітати —

як читаємо в одній із вірш, включених до тексту «Дійствій». Внаслідок того, що літописні редакції майже цілком не вивчені, невідомо, які з цих вірш належить первісному тексту, а які треба вважати вставками, занесеними читачами і перероблювачами.

Читачі, вочевидь, повною мірою відчували поетичний нерв цього твору, його нахил до героїчної поеми про Хмельниччину. Відомо, що героїчний епос, як літературний жанр, не склався в українській шкільній практиці, його розміняли на оди, рації та найрізноманітніші вірші, присвячені гербовим клейнодам тощо. «Дійствія» Граб'янки є сурогатом епічного, героїчного твору, якого марно сподівалися старшинські кола від духовної вчености. Його художні образи і сам слов'яно-український стиль — високий і поважний, безперечно, дуже довгий час справляв сильне враження на читача. Вийшовши після появи «Історії русів» із широкого читацького обігу, Граб'янчину концепцію підтримав Микола Костомаров, надавши їй нове, набільш впливовіше життя. Його «Богдан Хмельницький», задуманий і виконаний спочатку більше як твір художній, ніж суворо науковий, залишився в перших виданнях під надто сильним впливом «Дійствій», як піднесене віддзеркалення, збагачене незрівняно щедрішим історико-літературним матеріалом, оздоблене науковими прийомами нової історіографії, але в основних рисах зберігши старі контури, стару героїчну концепцію. Враховуючи критичні зауваження, Костомаров згодом надав своїй славнозвісній праці більш науковий характер, проте сильний вплив «Дійствій» залишився і на останній редакції, яка нині є найпопулярнішим відображенням цієї доби. Ця сила над уявою такого чутливого історика-художника як Костомаров, вказує на міру враження, яке справляли «Дійствія», силу їхнього впливу і міру потреби їхнього ретельного вивчення.

Більш джерел вказаної вище течії, яка прийшла на зміну церковно-схолястичній літературі і потім переросла в національне-літературне відродження XIX століття, «Дійствія» є, безперечно, найвпливовішим твором. Якщо повість Самійла Величка про запустіння Правобережної України («Повіствованія літописная») слід оцінювати як найзначніше художнє досягнення цієї течії в її висхідну добу, то менш яскраві «Дійствія» з огляду на їхній вплив, заслуговують поруч з нею найстараннішого історико-літературного дослідження. Доконечною передумовою є вивчення рукописної традиції — численних списків і варіантів і редакцій цього твору, що досі зовсім не вивчені, і нове видання літописів, значно задовільніше в порівнанні з тим, які ми сьогодні маємо.

Та «Дійствія» Граб'янки — тільки найяскравіший приклад. Так само треба поступити взагалі із усіма пам'ятками цієї течії, що збереглися, — опублікованими і неопублікованими, не завжди й відомими. Щоправда, вони часто самі по собі тьм'яні і бідні, але в загальній картині стають цікавими і значущими.

Неувага до цієї літератури — причина багатьох неясностей і прогалин в наших уявленнях про ті шляхи, якими прийшло українське відродження XIX століття. Історичні перекази, ідеалізація національної боротьби за визволення, козацька романтика, старшинський автономізм, краєзнавчі зацікавлення відіграли в ньому величезну роль, це

річ загальноновизнана. Але як підготовила все це «література канцеляристів» XVIII століття, в яких формах, якими шляхами воно влилось в нього, яким чином вона сама витворилась і виробила ці аспекти, в цьому ще багато неясного, що вимагає вивчення з самих основ, з рукописного матеріалу, і я хотів про це нагадати.⁶

---

⁶ Переклав з російської мови Ярослав Дзира. Ця стаття М. Грушевського вперше друкувалася в *Известия Академии Наук СССР. Отделение общественных наук*, ч. 3, 1934.